

УДК 94(4)«1918»+94(477)«1918»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-91-100

Борис МАЛИНОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

ПІВДЕННА УКРАЇНА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: СВІДЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Анотація. Мета дослідження – визначити основні види створених представниками Австро-Угорщини й Німеччини письмових історичних джерел про південноукраїнський регіон у період Української Народної Республіки та Української Держави (1918 – початок 1919 р.), з'ясувати інформаційний потенціал цих матеріалів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в рамках спеціального дослідження здійснено аналіз письмових історичних джерел про південноукраїнські землі в складі Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського, авторами яких були представники Центральних держав в Україні. **Висновки.** У 1918 – на початку 1919 р. в Південній Україні (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії), як і на решті території української держави, перебували австро-угорські й німецькі армії (особовий склад підрозділів, уведених в рамках надання українському уряду збройної допомоги проти більшовиків), дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Написані ними тексти є джерелом цінної інформації про південноукраїнський регіон часів Української Народної Республіки та Української Держави. Йдеться про службові справочинства (звіти, доповіді, записки та ін.) і про документи особистого характеру (приватне листування, щоденники, спогади, нариси). Ці тексти стосуються різних сфер (господарство, політика, державне будівництво, оборона, побут, культура), характеризують регіональні й локальні інституції, спільноти та діячів, описують місцеві події. Свідченням австро-угорських та німецьких спостерігачів, особливо службовим документам, притаманна висока ступінь достовірності.

Фінансування. Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

Ключові слова: Перша світова війна, Україна, Німеччина, Австро-Угорщина, австро-угорські й німецькі війська в Україні (1918), історичні джерела.

Borys MALYNOSKY

Candidate of Historical Science, Associate Prof., postdoctoral of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

SOUTHERN UKRAINE UNDER THE TIMES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE HETMANAT OF PAVLO SKOROPADSKY: TESTIMONY OF THE REPRESENTATIVES OF THE CENTRAL STATES

Annotation. The purpose of the research is to determine the main types of written historical sources created by German and Austro-Hungarian representatives about Southern Ukraine during the times of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State (1918 – early 1919), to clarify the informational potential of these materials. **The scientific novelty** is seen in the fact that for the first time an analysis of written historical sources (authored by representatives of the Central Powers in Ukraine) about southern Ukrainian lands as part of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky was carried out as part of a special study. **Conclusions.** In 1918 – at the beginning of 1919, Austro-Hungarian and German soldiers (introduced in the framework of providing armed assistance to the Ukrainian government against the Bolsheviks), diplomats, entrepreneurs, journalists and scientists were stationed in Southern Ukraine (Katerynoslav, Kherson and Tavriya provinces), as well as in the rest of the territory of the Ukrainian state. The texts written by them are a source of valuable information about the southern Ukrainian region during the times of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State. These texts include official documents (reports, notes, etc.) and personal documents (private correspondence, diaries, memoirs, essays). They relate to various fields (economy, politics, state building, defense, everyday life, culture), characterize regional and local institutions, communities, people and describe local events. The testimonies of Austro-Hungarian and German inspectors, especially official documents, are characterized by a high degree of reliability.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research «Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century – the first third of the twentieth century: the peasant world» (state registration number: 0123U101600).

Key words: World War I, Ukraine, Germany, Austria-Hungary, Austro-Hungarian and Germany troops in Ukraine (1918), historical sources.

Постановка проблеми. Південна Україна (Південь України) – історико-етнографічний, історико-географічний, політико-географічний регіон України [1, с. 23; 2, с. 134], що охоплює територію між Чорним і Азовським морями та зоною лісостепу [3]. У складі Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави цей регіон поділявся на три адміністративно-територіальні одиниці – Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії [4, с. 3; 5, с. 10]. У період УНР та Української Держави протягом року – з березня 1918 до березня 1919 р. – на теренах Південної України перебували війська Австро-Угорщини та Німеччини [6, с. 195–313; 7; 8]. Уведені у відповідь на заклик українського уряду про збройну допомогу, ці сили в південних губерніях, як і на решті української території, здійснювали воєнну операцію проти більшовиків, а після її завершення (вигнання більшовиків із України) виконували функції органів охорони порядку. Крім військових, в Україні в цей час знаходилися й інші офіційні та неофіційні представники Центральних держав – дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Установи й особи, що представляли Центральні держави в Україні 1918 – початку 1919 р., активно документували свою діяльність – оформляли службове діловодство й створювали тексти приватного характеру, сформувавши в результаті значний комплекс письмових пам'яток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних джерелознавчих робіт із зазначеної тематики немає. Праці з історії Південної України часів УНР та Української Держави ґрунтуються головним чином на українських документальних і оповідальних джерелах [5; 9–11], а археографічні видання представляють переважно матеріали української преси та справочинство українських установ [12–15], відтак всебічної характеристики австро-угорських і німецьких джерел не містять. Отже, з огляду на недостатню вивченість проблеми, її аналіз в рамках спеціальної наукової розвідки є актуальним науковим завданням.

Мета статті – визначити основні види створених представниками Австро-Угорщини й Німеччини письмових історичних джерел про Південну Україну в складі УНР та Української Держави (1918 – початок 1919 р.), охарактеризувати інформаційний потенціал цих матеріалів.

Виклад основного матеріалу. *Види історичних джерел.* Досліджувані тексти залежно від причин створення можна поділити на дві групи: службові й приватні. У першому випадку документи були написані тому, що цього вимагали посадові обов'язки автора (авторів), у другому – під впливом особистих мотивів, не внаслідок необхідності, а з власної волі. До матеріалів особистого походження належать приватне листування, замітки (зокрема, подорожні нотатки), щоденники, спогади, а також написані учасниками подій на основі своїх спогадів і службових документів історичні праці. Службові матеріали – це діловодство австро-угорських і німецьких інституцій (збройних сил, державних установ, промислових і торгівельних підприємств).

Досліднику історії Півдня України можуть стати в пригоді різні види такої документації. Зокрема, варті уваги воєнні щоденники (*Kriegstagebücher*), які фіксували дії військових підрозділів під час війни (насамперед, участь у боях), та основані на цих щоденниках воєнно-історичні праці – приміром, укладена ротмістром бароном Отто Вальденфельсом на основі полкового воєнного щоденника «Історія королівського баварського 6-го полку шеволежерів “Кресс” у війні 1914–1919 рр.», до якої включено розділ про участь полку навесні 1918 р. у звільненні від більшовиків причорноморських українських міст [16, с. 108–115].

Також становлять інтерес армійські накази. У першу чергу вони є джерелом для вивчення діяльності військ, але разом із тим висвітлюють і умови, в яких ця діяльність минала. Так, у наказі командувача німецького 52-го корпусу 19 березня 1918 р. знаходимо яскраве свідчення кризи правопорядку в Південній Україні перед появою там військ Центральних держав. Із огляду на те, що «безпека в Одесі та... в інших містах України, особливо в темну пору доби, не є гарантованою», корпусне командування закликала підлеглих «за можливості» не ходити по одинці після настання темряви. Якщо ж виникала крайня необхідність воякові йти одному, то йому слід було обов'язково брати з собою стрілецьку зброю. Ординарців і вістових належало в усіх випадках «за темряви посилати удвох» [17].

Спеціально описові й аналізу внутрішніх справ України були присвячені службові доповіді. Деякі з них були стислими, на кілька рядків, деякі – розлогими й докладними. Зразками стислого повідомлення є вечірні доповіді [*Abendmeldungen*] командування австро-угорської Східної армії (австро-угорського військового угруповання в Україні). Наприклад, у доповіді 17 липня 1918 р. йшлося про розгортання масових протестів на залізничному транспорті [18]. Великі оглядові доповіді розповідали про різні боки життя українського суспільства і мали широкі просторові рамки – охоплювали значну частину України або її усю. Так, про стан справ у Одесі й навколишніх теренах йшлося в доповідях адмірала Альберта Хопмана, очільника спільної австро-угорської й німецької Навігаційно-технічної комісії для Чорного моря [19, с. 1091–1096], а про Україну взагалі – в аналітично-інформаційній записці письменника Коліна Росса [20], який 21 лютого – 8 березня 1918 р. перебував в УНР як офіцер зв'язку між німецькими військовими інстанціями й

зовнішньополітичним відомством. Загальні звіти потрапляли до рук не лише безпосередніх адресатів, а й до інших високопосадовців, впливали на думку всього державного проводу. Зокрема, записка Росса розійшлася в копіях по всіх основних керівних установах Німеччини [21, с. 85].

Як правило, звітним документам австро-угорських і німецьких урядовців були притаманні достовірність і точність. Сучасників дивувала виняткова обізнаність німецьких посадових осіб – здавалося, вони знали про Україну геть усе. Микола Раєвський, російський літературознавець, у 1918 р. – офіцер української армії, у спогадах зазначав: «Із самого початку мене вразила легкість, із якою германці... орієнтувалися в місцевих справах. Правда, до їхніх послуг були численні явні й таємні інформатори, [а також] дані розвідки Куреня [розташованої в місті Лубни української частини, в якій служив Раєвський] і хліборобських організацій, але все-таки тут... давалася взнаки й та, беззаперечно, властива німцям здатність швидко орієнтуватись у житті інших народів, завдяки якій вони так легко захоплюють торгові ринки. За місяць-інший життя в Лубнах німецькі офіцери не лише чудово розбиралися в загальному політичному становищі в Україні (у цьому їм, вірогідно, допомагали недоступні для наших очей секретні зведення), але... ясно розуміли взаємовідносини місцевих партій, питому вагу керівників, настрої різних груп населення» [22, с. 306, 307].

Німецькі представники в Україні, писав у спогадах герцог Георгій Лейхтенберзький, член російської імператорської родини, що 1918 р. мешкав у Києві, мали, «звісно..., своїх агентів всюди» [23, с. 178]. Наведемо зразок донесення такого таємного інформатора. 7 липня 1918 р. німецька польова поліція доводила до відома командування 27-го резервного корпусу наступне: «Агент повідомляє: ...колишні січові стрільці [SS-Leute], синьожупанники [Blaujacken] і прихильники старої [Центральної] Ради збираються частково в Харківській губернії [in der Charkovschen Gegend] навколо генерала Набокова [Nabokoff], частково в Катеринославі навколо генерала Натієва [NatiJeff]. Ці люди начебто всі без винятку налаштовані вороже до німців і тільки й чекають на нагоду підняти загальне повстання» [24]. Цитований звіт мав хиби – генерала Набокова в українській армії не було – але в основному дані інформатора відповідали дійсності. Справді, багато службовців розформованих навесні 1918 р. українських військових частин – Синьожупанної дивізії та Січових стрільців київського формування – приєдналися до Запорізької дивізії під командуванням генерала Олександра Натієва [25, с. 552], підрозділи якої в червні 1918 р. перебували в Катеринославській і Харківській губерніях [25, с. 552; 26, с. 106]. Правдою було й те, що значна частина «запорожців» виступала проти політики гетьмана Павла Скоропадського та його німецьких партнерів [27, с. 30, 31, 42–45].

За причиною створення до службових документів близькі журналістські публікації, адже вони, як і звіти посадовців, були написані «по роботі», в рамках виконання професійних обов'язків, а не за власним бажанням. Часто і формою, і змістом репортажі були подібні до службових доповідей, але призначалися не для обмеженого кола посадовців, а для усіх, кого цікавила тема, для загалу читачів. Серед матеріалів німецької преси, присвячених Україні, слід, зокрема, назвати публікації журналіста Фріца Вертхаймера, який навесні 1918 р. здійснив подорож українськими теренами до Києва й Севастополя [28, с. 197].

Оцінка поточної ситуації. Як і теми висвітлювали зазначені категорії джерел? Частина свідчень фіксувала обставини в певному місці станом на певний час. Так, адмірал Хопман у доповіді вищому військовому керівництву Німеччини 24 березня 1918 р. описував обстановку в Одесі після вступу австро-угорських і німецьких військ (13 березня 1918 р.). Ситуацію в місті він характеризував як «непевну та неясну». Авторитетної урядової влади не існувало. За відсутності інших органів влади військові Центральних держав, зайнявши місто, розпочали переговори з місцевим самоврядуванням (із «сильно просякнутою більшовизмом радою та магістратом»). Наділений «майже диктаторськими повноваженнями» представник уряду УНР Семен Комірний [«Bevollmächtigter der Kiever Rada ein Herr Komornyj»] за ті п'ять днів, що перебував в Одесі, енергійно намагався наводити лад, однак зустрів спротив із боку населення. Зокрема, робітники засудили оголошене ним скасування свободи зібрань і відмовилися виконувати розпорядження про здачу зброї, заявивши, що свої «кров'ю здобуті права будуть відстоювати також кров'ю». Комірний був налаштований оптимістично, вірив, що «робітниче населення візьметься за ум», але було очевидним, що на українську владу чекали чималі випробування. Серед містян її визнавали лише 20%, більшість же бажала створення «вільної республіки Одеси» [«freie Republik Odessa»]. Завдяки біженцям міське населення з довоєнних 600 тисяч осіб зросло до 800 тисяч. Етнічний склад населення був строкатим: «близько 40% євреї, багато греків, вірменів, мусульман [Mohammedaner] і, звісно, також росіян [Großrussen]». У місті, крім цивільних осіб, знаходились також 20–30 тисяч вояків – особовий склад різних збройних формувань, а також демобілізовані службовці колишньої царської армії. Із цих вояків дві-три тисячі належали до українських підрозділів («дуже слабо організованих», «малонадійних»), приблизно тисяча – до польських, решту становили росіяни («переважно більшовисти»). Крім солдат, у місті було багато офіцерів

колишньої царської армії – 4-5 тисяч. Мешканці Одеси володіли великою кількістю зброї («кажуть про багато тисяч, власне, про сотні тисяч рушниць, безліч кулеметів, ручних гранат і навіть гармат») [19, с. 1091, 1092].

Нотатки про своє знайомство з Одесою залишили й інші німецькі військовики. 21 березня 1918 р. до міста увійшли підрозділи 1-ої баварської кавалерійської бригади. Її командир підполковник Йозеф Таннстайн записав у щоденнику: «Вже перше враження від передмістя було геть не затишним. Брудні, погані вулиці, усілякий набрид – похмурого вигляду суб'єкти, час од часу австрійські караули й пости. Втішне враження справляв лише великий майдан із сотнями трофейних гармат й іншим численним воєнним матеріалом. Середмістя виглядало не набагато дружнішим; вулиці заповнені масою людей у російській [військовій] формі, що сходилися в купи й вороже розглядали наші автомобілі» [29, с. 568].

Австрійський генерал Альфред Краус уперше побачив Одесу в травні 1918 р., коли обійняв посаду командувача Східної армії. Обстановка була вже не така гнітюча, як у березні, – місто оговталось від владарювання більшовиків. У спогадах Краус зазначав: «В часі мого приїзду до Одеси панував в місті повний спокій. Тільки серед робітництва кипіло. Неохота до праці доповнялась безробіттям. Місцева комунікація зупинилася. Спокій міг бути тривкий тільки тоді, коли громадське життя знову відзискало б свій буденний вигляд, коли комунікація і торгівля увійшли б у звичайне своє річище. Отже, я наказав пустити трамвай і відновити працю на якнайбільшому числі фабрик, коли і треба, то під військовим проводом. Енергічним заходам наших органів вдалося це досягнути в короткому часі. Вплив був безперечно корисний» [30, с. 87; німецький текст: 31].

Опис подій. У деяких документах і оповідальних творах у центрі уваги були не обставини, а події, зокрема, вжиті арміями заходи. Прикладом тут можуть стати адресовані командуванню 12-го австро-угорського корпусу рапорти командира угорської 5-ої кавалерійської дивізії генерал-майора Муйара про дії підпорядкованих йому підрозділів в селах Катеринославської губернії влітку 1918 р. Так, у рапортах 18 липня 1918 р. був поданий опис експедиції «на південь від Криничок для роззброєння цієї місцевості, для арешту й покарання звинувачуваних осіб, для реквізиції хліба й худоби та для опублікування об'яв і плакатів». «Похід» розпочався вночі 9 липня. О 2 години 15 хвилин загін на чолі з полковником Ф. Росковані вирушив із села Кринички (Криничевате) і о 5 годині ранку прибув до розташованих недалеко одне одного сіл Березоватка (так у документі, правильно: Березноватово [Наведені в документі назви звірені за виданням: 32], зараз Березноватівка), Сергіївка та Петрівка. «За спротив» була страчена двадцять одна людина («у тому числі сільський староста»), проведено «грунтовний обшук на зброю» (знайдено «ручний кулемет (власного виробництва), 22 російські гвинтівки і 4 мішки патронів»), реквізовано зерно й худобу. О 19.45 загін повернувся до Криничок. 10 липня був днем відпочинку. 11 липня підрозділ виступив о 4.40 і по черзі відвідав села Акимівка, Симаківка (правильно: Шумаківка), Милоабрамівка (правильно: Малоабрамчик), Ново-Олександрівськ (вірогідно, Олександрівка 2-га), Мало-Михайлівка й прилеглі хутори. У цих населених пунктах «всього було знайдено 3 рушниці, вбито 11 більшовиків – вбивць і розбійників». 12 липня знову був відпочинок. 13 липня, вирушивши о 5 годині ранку, загін пройшов села Грушівка-Малинки, Миколаївка, Іванково (правильно: Іванківка, або Кинь-Грусть), Нововоскресенська (правильно: Ново-Воскресенка) і хутори. Під час акції було «вбито 7 хуліганів, що намагались втекти з-під арешту» [33, с. 7]. Загальний результат експедиції був такий: «розстріляні 40 більшовиків-грабіжників, що чинили спротив, 1 повішений і вбиті 7 арештованих, що намагались втекти» (підсумкові цифри виявилися більшими, ніж наведені в повідомленнях по днях), вилучено кулемет і 25 гвинтівок, пройдено 12 селищ. «Усюди були опубліковані об'яви та плакати й населення закликали до підтримання порядку» [34, с. 35].

Рапорти військових про відвідини сіл, крім власне опису здійснених там заходів, містили також загальну характеристику стану справ і оцінку суспільних настроїв. Так, у донесенні про експедицію до Солонянської, Микільської і Сурської (Литовської) волостей Катеринославського повіту, яка відбулася 20–25 червня 1918 р., Муйар зазначив: «Усі громади дезорганізовані. Немає виборних суддів, нотаріусів і т. п., а також відсутня варта. Населення не знає, чим наказам воно має підпорядковуватися. Управління зовсім не організоване». У доповіді ж про «похід» у північну частину Верхньодніпровського повіту 19–27 червня 1918 р. наголосив: «Населення дуже задоволене тим, що грабіжників, убивць і т. п. переслідують угорські війська. Селяни поступово повертають землевласникам усе награване» [33, с. 7; 34, с. 34, 36].

Слід зазначити, що в австро-угорських і німецьких службових документах та в матеріалах особистого походження були висвітлені найрізноманітніші події. Наприклад, у звітах австро-угорського генерального консула в Одесі Генріха Цітковського за липень і серпень 1918 р. були описані такі факти міського життя, як влаштований адміралом Андрієм Покровським святковий

обід із нагоди іменин гетьмана Павла Скоропадського, вибухи на артилерійських складах і закінчення страйку залізничників [35, с. 165, 166, 169, 170, 201]. А в приватному листі баварського офіцера графа Дейма 20 вересня 1918 р. була вміщена розповідь про переїзд його підрозділу з Мелітополя до Луганська (подорож була вкрай небезпечною – «українці, не зважаючи на свій розбитий рухомий склад і хитку основу [залізничного полотна], їхали карколомно, гонячи весь потяг, 2 повних ескадрони, просто без гальм по найкрутіших схилах» – допоки командування не поставило на паротязі вартових, що змушували машиніста зменшувати швидкість [29, с. 593]).

Дані про осіб і місцевості. Документи й оповідальні твори австро-угорських та німецьких діячів в Україні містили також оцінки персоналій. Про деяких осіб у джерелах є лише згадки. Наприклад, Альфред Драгоні, офіцер австро-угорського 12-го корпусу, розміщеного в 1918 р. на території Катеринославської губернії, розповідаючи про боротьбу з антиурядовим збройним підпіллям як про один із напрямів діяльності австро-угорських військ в Україні, зазначив, що «особливо... ватажок бандитів Махно... завдав багато клопоту» [36, с. 284].

А про деяких діячів наведено більш докладну інформацію. В одних випадках йшлося про особистісні риси, насамперед, про ділові якості. Так, доповіді Хопмана містили компліментарні відгуки про Семена Комірного, Головного крайового комісара Півдня України у березні–травні 1918 р. («створює враження вмілої людини», «створює енергійне враження і вправний промовець») [19, с. 1091, 1095].

В інших випадках увагу було приділено не характеру, а вчинкам. Приміром, Драгоні в свій нарис, присвячений австро-угорському наступу в Україні, вставив розповідь про одну з ініціатив катеринославського губернського коменданта Софрона Осипенка: «17 квітня [1918 р.] у Катеринослав як губернський комендант (не губернатор) прибув полковник Осипенко. Одним із головних його завдань було дивовижним чином спіймати генерала [Дмитра] Щербачова. Раніше він був командувачем Румунського фронту [у складі Російської армії]. Разом із приблизно 1500–2000 офіцерами (усі верхи або на возах) він після краху фронту пробився до донських козаків генерала [отамана Війська Донського Петра] Краснова і перетнув територію [Катеринославської] губернії. Просуваючись від Миколаєва до Катеринослава, наші [австро-угорські] війська повторно вступили в контакт із цим підрозділом, не чинячи йому труднощів. Осипенко прохав корпусне командування сприяти йому при арешті цієї справді нейтральної до нас групи. Прохання було відхилене. Генерал Щербачов щасливо дістався Краснова» [36, с. 284]. Описуючи цей епізод, Драгоні, правда, припустився помилки: російський військовий загін, що 11 березня – 5 травня 1918 р. здійснив перехід із Ясс до Ростова, очолював не генерал Щербачов (після ліквідації Румунського фронту він залишався в Румунії, мешкаючи в наданому королем маєтку [37, с. 196]), а полковник Михайло Дроздовський [38, с. 201].

Крім людей, автори оповідальних творів характеризували й місцевості, зокрема описували міста. Намагаючись пояснити австрійському, німецькому або угорському читачеві особливості українських міст, автори нарисів і мемуарів вдавалися до порівнянь. Так, розповідаючи в спогадах про Одесу, Філіп Менцель, німецькомовний журналіст із Чернівців, зображав її подобою австрійської столиці: «У часи свого розквіту Одеса підтримувала жвавий зв'язок із Австрією та з Віднем; вона черпала свій мистецький і духовний потенціал із Відня. Шляхетний одеський портовий квартал зазнав впливу Відня. Великий міський театр дуже схожий на віденський Бургтеатр... Мабуть, у цьому полягала причина того, що австрійські солдати, коли з музикою і з барабаним боєм проходили одеськими вулицями, не дуже відрізнялися від [загальної] картини міста» [39, с. 39].

Німецький сходовознавець Фрідріх Шрадер занотував у щоденнику свої перші враження від Миколаєва, в якому провів кілька днів у грудні 1918 р., під час подорожі зі Стамбула до Німеччини. Місто – «велике, схоже на село» – викликало асоціацію з Кавказом – здалося подібним до Баку, де Шрадер мешкав кілька років. Він писав: «Приїхало [до порту Миколаєва, куди Шрадер і його попутники дісталися пароплавом із Одеси] військове авто. Ми сіли й вирушили по широких і довгих алеях, де обабіч стояли одноповерхові охайні будинки, пофарбовані, наче за домовленістю, у різні кольори. Без кінця тягнулися ці алеї. Нарешті почалося щось, що виглядало як передмістя. Будинки стали двоповерховими. На широкому майдані, який нагадав мені старий Баку і «Воронцовську площу» [“Woronzoffskaia Ploschad”, Кьомур мейдані в Баку] був розташований ринок. Вози й селянки з барвистими хустками навколо круглих облич із кірпатими носиками. Мило й сало... Ах, Україна ще має безліч жирів, хоча ціни є високими. Далі прибуваємо у велике село. Даремно чекаємо на те, що будинки стануть вищими й вулиці – більш схожими на міські, Одеса нас [щодо цього] розбалувала. Раптом зупиняємося перед двоповерховим будинком, що протягнувся на велику відстань, це готель “Петроград” [вочевидь, “Петербурзький готель” на вулиці Купецькій, нині вулиці Марка Кропивницького, до нашого часу не зберігся], і ми прибули до центру міста» [40, с. 45, 46].

Німецькому офіцеру Гансу Тінтруппу, який перебував у Катеринославі в квітні 1918 р., він здався схожим водночас і на західноєвропейське, і на азійське місто. Нинішнє місто Дніпро німецький капітан запам'ятав таким: «Розлоге, розпушене, далеке від економії простору, з переважанням невибагливих дерев'яних будівель, зі сліпуче білими церквами, увінчаними схожими на цибулини банями, з майданами, повними селянських возів і пилюки, воно ні на мить не припиняло демонструвати свій східний характер; втім, середмістя, великі магістралі, окремі житлові квартали на високому березі, що виступав на величезному вигині [ріки] Дніпро, цілком могли здатися запозиченими із Заходу. “Проспект”, як називали головну вулицю [Катерининський проспект, нині проспект Дмитра Яворницького], із двома бруківками й з обсадженим тінистими деревами пішохідним проходом посередині, здалеку нагадував стару [вулицю в центрі Берліна] “Унтер-ден-Лінден”. Багатоповерхові кам'яні будівлі з ошатними, благоустроєними оселями, призначені для здачі в оренду, [а також] розташовані на перших поверхах блискучі крамниці предметів розкоші, у яких було розкладено безліч давно небачених товарів, обрамляли його з обох боків; найбільші особняки, театр, перші готелі, ратуша, школи, музеї розвивали масивну, не позбавлену певної величчя стильову форму. Не бракувало й чарівного, добре доглянутого міського саду; також існували затишні майдани з вишуканими клумбами; принакний громадський парк простягався до Дніпра, широкі жовті хвилі якого розділяли багато островів. Там на березі було царство лісопильних заводів, корабельних верф, металургійних та інших промислових закладів; там із кипучою діловитістю, з ударами молотів, із тріскотом коліс, із вереском усіх підприємств поєднувався річковий рух, що не затих і тепер. Рухалися туди буксирні каравани, пролітали моторні човни [і] парові катери з гудками, пересікали потік пасажирські й вантажні судна, плоти доставляли стовбури до лісопилень, одночасно із найвищого уступу на схилі, там, де внизу Дніпро найбільш рішуче виводив свій вигін, як із іншого світу дивилися вниз великі пофарбовані в біле церкви із золотими банями» [42, с. 66, 67].

Інформація про політичний розвиток. Значне місце в розповідях австро-угорських й німецьких спостерігачів про Південну Україну 1918 р. посідав аналіз політичних процесів, що відбувалися в цьому регіоні. Приміром, влітку 1918 р. генерал Альфред Краус констатував суттєве посилення в Українській Державі правоконсервативного руху, одним із центрів якого стала Одеса [42, с. 473]. Велику увагу представники Центральних держав приділяли й питанням державного будівництва в Україні, у тому числі в її південних губерніях. У німецьких і австро-угорських урядових колах знали (зокрема, з відомостей, отриманих від українських політичних організацій в Центральних державах), що регіон відрізняла етнічна неоднорідність. У Катеринославській губернії з 3,06 мільйонів мешканців українці становили 69%, у Херсонській губернії (3,45 млн.) – 54%, у Таврійській губернії (1,88 млн.) – 42%, решта ж населення складалась із росіян, кримських татар, німців, євреїв, болгар, греків, білорусів, поляків, румунів [43, с. 86, 87]. Неукраїнське населення становило більшість у містах (показовою була описана в доповіді Хопмана ситуація в Одесі), а українське – в селах.

Опинившись в Україні, австро-угорські й німецькі посадовці з'ясували, що значна частина її населення не виявляла прихильності до української влади. Це стосувалося не лише неукраїнських спільнот, а й чималого числа українців. Українське селянство, яке становило основу суспільства України взагалі й Півдня зокрема, писав у спогадах генерал Краус, на перше місце ставило матеріальні, а не державницькі чи національні інтереси: «Сільське населення було зовсім зайняте думкою земельної реформи; для нього кожний уряд, що розв'язав би це питання в його користь, був добрий» [30, с. 87]. Звісно, це не означало, що на Півдні в 1918 р. не існувало суспільної бази для розбудови української держави. Навпаки, в регіоні діяв активний український національний рух. В містах і селищах працювали українські організації. Наприклад, у Нікополі осередками українства виступали міська «Просвіта» та «Юнацька Спілка» [44, с. 94]. Український поет і науковець Остап Луцький, у той час офіцер австро-угорської армії, згадував у щоденнику одну з нікопольських родин – українських патріотів, підкреслюючи, що це були звичайні, пересічні люди: «свідома українка Євтушенко», «її муж машиніст на пароході», «її брат маляр» – «в хаті Кобзар», «говорять всі по-українськи» [44, с. 94].

Проте доводилося визнати, що необхідна для розвитку української держави суспільна основа на Півдні не була вповні сформованою – її належало далі розширювати й посилювати. Потрібно було збільшити економічну спроможність українського села, забезпечивши йому матеріальну можливість підтримувати національний рух. Також необхідно було подолати наслідки політики російського уряду, спрямованої на гальмування розвитку української культури, на її придушення, маргіналізацію і, врешті, на повне знищення. Ця політика завдала українській справі на Півдні помітної шкоди. Імперії вдалося нав'язати думку про меншовартість усього українського. «Українську мову тут взагалі сприймають як селянську мову, яку освічені люди у власне

українських губерніях вже не розуміють», – наголошував Хопман у доповіді імперському керівництву 31 березня 1918 р. [19, с. 1096].

Отже, протидія антиукраїнським настроям була непростим завданням. Щодо її економічних важелів, то, насамперед, необхідно було задовольнити прагнення селян до збільшення їхніх угідь [30, с. 87]. Протягом літа та осені 1918 р. дипломатичні й військові представники Центральних держав в Україні настійно переконували уряд гетьмана Павла Скоропадського прискорити передачу частини поміщицької землі селянам. У серпні 1918 р. австро-угорське командування, не дочекавшись такого кроку від гетьманського керівництва, спробувало здійснити його на Півдні самостійно – наказало командирам на місцях чинити тиск на великих землевласників, спонукаючи їх продавати землю селянам [45, с. 188–204].

Перетворення в економіці мали поєднуватися з планомірною і масштабною культурницькою діяльністю. Щоб зміцнити українську ідентичність у Південній Україні, де поряд із українцями мешкали неукраїнські спільноти і де все неросійське населення тривалий час зазнавало інтенсивної русифікації, українська влада мала докласти наполегливих зусиль – поширювати знання про українську культуру, навчати української мови, поглиблювати зв'язки з іншими регіонами України. Хопман у своїх доповідях імперському керівництву в березні 1918 р. піддав критиці вжиті адміністрацією УНР заходи з квапливої поверхової «українізації [Ukrainisierung] одеського округу», вважаючи їх приреченими на невдачу, бо не можна зробити справу самим лише виданням декларацій і наказів. Директивне запровадження української мови «та інші дії, що перехоплюють через край [Übertreibungen – “пересоловання”]... у значній мірі годяться [лише] для того, щоб перешкодити побудові української державної формації... Немоżliво одним розчерком пера прибрати те, що вплив великоросійської мови й культури створював протягом століть», – наголошував Хопман у доповіді 31 березня 1918 р. [19, с. 1096].

Звичайно, зміни не могли відбутися відразу. Щоб несвідомі українці перетворилися на свідомих, був потрібен час. Остап Луцький на початку квітня 1918 р., перебуваючи в Херсоні, обговорив цю тему з українським письменником Миколою Чернявським і записав у щоденник його думку: «Селяни – темні. Не знають, хто вони... Чужий міський елемент проти України... Рівночасно треба освідомлювати нарід. Він мусить бачити інтелігенцію і уряд України. Досі всі “пани” були москалі, не було укр[аїнської] родини – і се важко відбилось. Свідома укр[аїнська] інтелігенція вийде з укр[аїнських] гімназій – отже треба ще кілька літ ждати на неї» [44, с. 92].

Аналіз економічної ситуації. Ще однією важливою для австро-угорських і німецьких спостерігачів темою був стан економіки України. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. на Півдні, як і всюди в Україні, усі галузі господарства зазнали занепаду. Завдяки вжитим урядом Української Держави заходам до осені 1918 р. в економічній сфері настала стабілізація, хоча до розквіту було далеко. Доводячи це твердження, Бернард Троєнфельс, співробітник німецької дипломатичної місії в Україні, порівняв дані про видобуток вугілля в Донецькому басейні [Donetzbassin, Donetzrevier] у 1918 р. й у попередній період. У середньому за місяць один шахтар протягом 1916 р. видобував 614 пудів, у десять місяців 1917 р. – 448, в останні два місяці 1917 р. (за правління більшовиків) – відповідно 414 та 293, у березні 1918 р. – 297, у квітні 1918 р. (коли в регіоні тривали бої німецьких і українських військ проти більшовиків) – 247, у травні – 181. Потім спад припинився й почався підйом, який, однак, все одно не досяг того рівня, що існував за царя: у липні 1918 р. видобуток становив 321 пуд, у серпні – 363, у вересні – 349 (менше, ніж у серпні, бо на вересень припало багато святкових днів), у жовтні – 438. Робітників у Донбасі станом на 1 січня 1918 р. було 266247, станом на 1 квітня – 223000, але до 1 червня їх кількість «розтанула на 116000, бо копальні залишили австрійські військовополонені й десятки тисяч інших працівників рятувалися втечею через труднощі з харчуванням і через заворушення» [46, с. 55, 56].

Попри економічні проблеми було очевидно, що південні регіони України – це дуже багатий край. Цікавість у представників Австро-Угорщини й Німеччини викликали насамперед ті особливості українського господарства, які зачіпали інтереси їхніх держав – характеризували Україну як торгового партнера і як зону інвестицій. Перспективи тут відкривалися дуже привабливі – Україна сама мала великі економічні можливості й була містком до сусідніх країн, що також володіли значним потенціалом. Йшлося про різноманітні ресурси, включно з рідкісними, навіть екзотичними. Так, у доповіді про галузі господарства й про ресурсну базу кавказьких країн, підготовлену в липні 1918 р. співробітниками Воєнного міністерства Пруссії, було зазначено: «На узбережжі Чорного моря населення займається виловом дельфінів і виробом риб'ячого жиру, який вивозять до Росії через Одесу. Результат промислового періоду обчислюють 1000 діжками по 10–12 пудів, тобто 180000 кг» [47, с. 110].

Висновки. У 1918 – на початку 1919 р. в Південній Україні (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії), як і на решті території Української Держави, перебували війська Австро-

Угорщини й Німеччини, уведені як сили збройної допомоги проти більшовиків. Разом із арміями в Україні знаходилися й інші представники Центральних держав – дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Написані ними тексти є джерелом цінної інформації про південноукраїнський регіон. Йдеться як про посадове справочинство (насамперед, звіти, доповіді й службові записки), так і про особисту творчість (приватні листи, щоденники, спогади, нариси). Ці тексти розкривають різні теми (економіка, політика, військова сфера та ін.), дають характеристику регіональним і локальним інституціям, спільнотам та діячам, описують місцеві події. Розповідаючи про життєвий лад Півдня України, австро-угорські й німецькі автори зосереджували увагу на тих його особливостях, які були важливими з огляду на інтереси Центральних держав, або найбільш показовими, типовими для цього регіону, або особливо колоритними – виглядали незвичайними з точки зору австрійця, німця чи угорця. Свідченням австро-угорських та німецьких спостерігачів, особливо даним службових документів, притаманна висока ступінь достовірності (хоча вони не позбавлені й помилок).

Список літератури

1. Наулко В. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу. *Культура і побут населення України*. Київ: Либідь, 1991. С. 22–26.
2. Шаблій О. Україна. В кн.: *Блій Г. де, Муллер П. Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти*. Київ: Либідь, 2004. С. 128–203.
3. Kubijovyc V., Pasternak Ya., Arkas M., Zhdan M., Polonska-Vasylenko N., Ohloblyn O., Stebelsky I. Southern Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*. 1993. Vol. 4. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com>.
4. Котляр Ю. Регіон «Південна Україна»: назва і територія. *Могілянські читання – 2019: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти*. Миколаїв, 2019. С. 2–4.
5. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
6. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / ред. В. Дорнік. Київ: Ніка-Центр, 2015. 544 с.
7. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa: DiG, 2000. 330 s.
8. Fischer K. Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918/19. Hamburg, 1973. 160 s.
9. Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1919 рр. Початок революційної стихії. Кн. 1 / упор. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 212 с.
10. Вінцовський Т. С. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. Суми: Папірус, 2012. 384 с.
11. Левченко Л., Вовчук Л., Волос О. та ін. Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с.
12. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 – квітень 1918 рр.: док. та мат. / упор. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.
13. Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 – квітень 1919 рр.: док. та мат. / упор. Л. Левченко, В. Щукін. Миколаїв: Іліон, 2020. 704 с.
14. Єлисавет. Шлях до України: 1917–1923: збірник архівних документів / упор. Ю. Митрофаненко, І. Вівсяна. Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2022. 286 с.
15. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: зб. док. і мат. / ред. Н. Юзбашева. Дніпро: ЛІРА, 2016. 372 с.
16. Waldenfels O. von. Geschichte des kgl. bayer. 6 Chevaulegers Regiments "Kress" im Kriege 1914–1919. Bayreuth: Verlag der Vereinigung ehem. Angehörigen des 6 Chevaulegers Regiments, 1921. 152 S.
17. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 13192, № 401, Allgemein gueltige Befehle und Anordnungen fuer die nach Odessa marschierenden Truppen, 10.4.1918.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 2311, оп.1, спр. 139, арк. 55.
19. Hopman A. Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers». Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. München: B. Oldenbourg Verlag, 2004. 1231 s.
20. Росс К. Доклад начальнику Операционного отделения германского Восточного фронта о положении дел в Украине в марте 1918 года. *Архив русской революции*. Берлин, 1922. Т. 1. С. 288–294.
21. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970. 311 s.
22. Раевский Н. А. 1918 год. Москва: Вече, 2020. 400 с.
23. Георгий, герцог Лейхтенбергский. Как началась «Южная армия». *Архив русской революции*. Берлин, 1923. Т. 8. С. 166–182.
24. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 1358, № 58, 248.
25. Петрів В. Військово-історичні праці. Спогади. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
26. Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2020. 440 с.

27. Малиновський Б. Архікнязь Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб). *Архіви України*. 1998. № 1–6 (240). С. 29–45.
28. Golczewski F. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. 1085 s.
29. Gonnermann K. von. *Das Königlich Bayerische 1. Schwere Reiter Regiment Prinz Karl von Bayern im Weltkriege 1914–1918*. Ohne Ort. 1960. Bd. 2. Osten.
30. Кравс А. На Україні. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік*. Львів: Червона Калина, 1938. С. 82–88.
31. Krauss A. *Die Uhrsachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München: Lehmann, 1923. 344 s.
32. Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911. 42 с.
33. ЦДАВО, ф. 2311, оп.1, спр.119.
34. ЦДАВО, ф. 2311, оп.1, спр. 18.
35. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / ed. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. 704 s.
36. Dragoni A. von. Die österreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*. 1928. 59. S. 267–288.
37. Науменко А. Генерал Дмитро Щербачов та українська сторінка у його службовій біографії. *Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1918 рр.* Київ, 2014. С. 191–196.
38. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / ред. С. Хромов. Москва: Сов. Энцикл., 1987. 720 с.
39. Menczel Ph. Trügerische Lösungen. Erlebnisse und Betrachtungen eines Österreicherers. Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1932. 329 s.
40. Schrader F. Eine Flüchtlingreise durch die Ukraine. Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel. Tübingen: Mohr, 1919. 123 s.
41. Tintrup H. Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen: Essener Verlagsanstalt, 1938. 211 s.
42. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 2005. 521 с.
43. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / ed. Th. Hornykiewicz. Philadelphia. 1966. Bd. 1. 450 s.
44. Луцький О. Щоденник з України 1918 р. *Сучасність*. 1985. № 5. С. 89–99.
45. Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н. та ін. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
46. Treuenfels B. Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1920, 100 s.
47. Пипия Г. В. Политика Германии в Закавказье в 1918 г.: сб. док. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1971. 240 с.

References

1. Naulko, V. (1991). Historical and ethnographic zoning of Ukraine and ethnographic groups of the Ukrainian people. In: Naulko, V. (Ed.) *Culture and life of the population of Ukraine*. Kyiv, 22–26 [in Ukrainian].
2. Shablii, O. (2004). Ukraine. In: Blii, H. de, Muller, P., Shablii, O. *Geography: worlds, regions, concepts*. Kyiv, 128–203 [in Ukrainian].
3. Kubijovyč, V. et al. (1993). Southern Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*, 4. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com>.
4. Kotlyar, Yu. (2019). Region “Southern Ukraine”: name and territory. *Mohyla readings – 2019: Experience and trends in the development of society in Ukraine: global, national and regional aspects*. Mykolaiv, 2–4 [in Ukrainian].
5. Turchenko, H. (2005). Southern Ukraine at the turn of the era (1914–1922). *Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
6. Dornik, V. (ed.). (2015). *Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Mędrzecki, W. (2000). Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa [in Polish].
8. Fischer, K. (1973). *Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918/19*. Hamburg [in German].
9. Mytrofanenko, Yu. (ed.). (2018). *Years of struggle 1917–1922 in Yelysavetchyna. Ukrainian view. 1917–1919. The beginning of the revolutionary element*. Vol. 1. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
10. Vintskovskiy, T. (2012). Formation and activity of the Central Rada authorities in the south of Ukraine. Sumy [in Ukrainian].
11. Levchenko, L. et al. (2017). *Mykolaiv Region: Essays on the History of the Revolution 1917–1921*. Mykolaiv [in Ukrainian].
12. Levchenko, L. (Ed.). (2019). *Mykolayiv region in the vortex of revolutionary events: March 1917 – April 1918: Documents and materials*. Mykolaiv [in Ukrainian].
13. Levchenko, L. & Shchukin, V. (eds.). (2020). *Mykolaiv region in the vortex of revolutionary events: May 1918. – April 1919: Documents and materials*. Mykolaiv [in Ukrainian].

14. Mytrofanenko, Yu. & Vivsiana, I. (eds.). (2022). Elizavet. The road to Ukraine: 1917–1923: a collection of archival documents. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
15. Yuzbasheva, N. (ed.). (2016). The Ukrainian Revolution of 1917–1921 in Dnieper: a collection of documents and materials. Dnipro [in Ukrainian].
16. Waldenfels, O. von. (1921). Geschichte des kgl. bayer. 6 Chevaulegers Regiments “Kress” im Kriege 1914–1919. Bayreuth: Verlag der Vereinigte ehem. Angehörigen des 6 Chevaulegers Regiments [in German].
17. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 13192, № 401, Allgemein gueltige Befehle und Anordnungen fuer die nach Odessa marschierenden Truppen, 10.4.1918 [in German].
18. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File 139, Page 55 [in Ukrainian].
19. Hopman, A. (2004). Das ereignisreiche Leben eines “Wilhelminers”. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. München: B. Oldenbourg Verlag [in German].
20. Ross, K. (1922). Report to the Chief of the Operations Department of the German Eastern Front on the Situation in Ukraine in March 1918. *Arkhiv russkoi revolyutsii [Archives of the Russian Revolution]*, 1, 288–294 [in Russian].
21. Borowsky, P. (1970). Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag [in German].
22. Raevskij, N. (2020). Year 1918. Moscow [in Russian].
23. Georgii, gertsog Leikhtenbergskii. (1923). How the “Southern Army” Began. *Arkhiv russkoi revolyutsii [Archives of the Russian Revolution]*, 8, 166–182 [in Russian].
24. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 1358, № 58, 248 [in German].
25. Petriv, V. (2002). Military historical works. Memories. Kyiv [in Ukrainian].
26. Koval, R. & Yuzych, Yu. (2020). Colonel Bolbochan. Memories, testimonies, documents. Kyiv [in Ukrainian].
27. Malynovsky, B. (1998). Archduke Wilhelm von Habsburg, Sich riflemen and “Zaporozhians” in 1918. (according to reports from the Hetman’s security services). *Arkhiv Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1–6 (240), 29–45 [in Ukrainian].
28. Golczewski, F. (2010). Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München; Wien; Zürich [in German].
29. Gonnermann, K. von. (1960). Das Königlich Bayerische 1. Schwere Reiter Regiment Prinz Karl von Bayern im Weltkriege 1914–1918. Ohne Ort. Bd. 2. Osten [in German].
30. Kravs, A. (1938). In Ukraine. *Historical calendar-almanac of “Chervona Kalyna” for 1939*. Lviv [in Ukrainian].
31. Krauss, A. (1923). Die Uhrsachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. München [in German].
32. List of populated places in Yekaterinoslav uyezd, Yekaterinoslav province (1911). Yekaterinoslav [in Russian].
33. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File. 119 [in Ukrainian].
34. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File. 18 [in Ukrainian].
35. Hornykiewicz, Th. (ed.). (1968). Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia. Bd. 3 [in German].
36. Dragoni, A. von (1928). Die österreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*, 59, 267–288 [in German].
37. Naumenko, A. (2014). General Dmytro Shcherbachov and the Ukrainian page in his official biography. *World War I: History and Lessons. 1914–1918*, 191–196 [in Ukrainian].
38. Khromov, S. (ed.). (1987). Civil War and Military Intervention in the USSR. Encyclopedia. Moscow [in Russian].
39. Menczel, Ph. (1932). Trügerische Lösungen. Erlebnisse und Betrachtungen eines Österreichers. Stuttgart; Berlin [in German].
40. Schrader, F. (1919). Eine Flüchtlingreise durch die Ukraine. Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel. Tübingen: Mohr [in German].
41. Tintrup, H. (1938). Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen [in German].
42. Chernin, O. (2005). During the World War. Memoirs of the Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary. Sankt-Peterburg [in Russian].
43. Hornykiewicz, Th. (ed.). (1966). Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. 1. Philadelphia [in German].
44. Lutskyi, O. (1985). Diary from Ukraine 1918. *Suchasnist [Modernity]*, 5, 89–99 [in Ukrainian].
45. Kornovenko, S. et al. (2020). The peasantry, land and power during the Ukrainian revolution (1917–1921). Cherkasy [in Ukrainian].
46. Treuenfels, B. (1920). Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart [in German].
47. Pipiya, G. (1971). German Policy in Transcaucasia in 1918. Collection of Documents. Tbilisi [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 05.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025